

ПСИХОЛОГІЧНА СУТНІСТЬ ПРОФЕСІЙНОЇ УПРАВЛІНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Предметом аналізу в даній статті є управлінська свідомість як детермінанта професійної управлінської діяльності: її зміст, структура й функції. Управлінська свідомість розглядається в рамках суб'єктного підходу, психологічної теорії діяльності й психосемантичної дослідницької парадигми.

Ключові слова: управлінська свідомість, управлінська діяльність, суб'єктний, психосемантичний підхід, теорія діяльності.

Зміни економічної й соціокультурної ситуації в Україні спричинили трансформацію уявлень про цілі й функції управління у всіх сферах життєдіяльності соціуму. Сьогодні соціальна, технологічна, економічна сфери життя потребують професійного керівника, здатного до відповідальних управлінських рішень, до проектування розвивальних управлінських ситуацій, до саморозвитку, до професійного й особистісного зростання. З огляду на це й сучасна економічна освіта у сфері менеджменту повинна переорієнтуватися з підготовки фахівця для традиційної управлінської діяльності на освіту керівника, здатного будувати професійну діяльність згідно з гуманістичними цінностями суспільства.

Вищою метою сучасної системи освіти, підставою для її прогресивних змін і вдосконалення є становлення професіонала як справжнього суб'єкта діяльності. У зв'язку з цим перед психологічною наукою постає завдання

розробки й обґрунтування теоретико-практичних підходів до вивчення не тільки професійної діяльності, але й професійної свідомості. Проте еталонні уявлення про особистість і діяльність керівника тривалий час розроблялися у психології на основі вимог до професійної підготовки фахівця на шкоду виявленню психологічної сутності й генезису управлінської свідомості. На сьогодні перед загальною, соціальною психологією, організаційною психологією та психологією професії стоїть завдання розробки нового категоріального апарату для осмислення й розвитку професійної управлінської свідомості. Науковий інтерес сьогодні зміщується з опису психологічних компонентів праці керівника, з опису властивих йому особистісних властивостей – до дослідження професійної свідомості цілісного суб'єкта-професіонала: його цінностей, значеннєвих утворень, рефлексії, мотивів діяльності, образів свідомості (В. Г. Афанасьєв, О. М. Бандурка, С. П. Бочарова, Ф. Генов, О. В. Землянська, В. П. Казміренко, Л. М. Карамушка, Л. Е. Орбан-Лембрик, А. Л. Свенцицький, В. Т. Циба, Р. Х. Шакуров, Г. В. Щокін, Т. С. Яценко та ін.).

З огляду на сказане нами було розпочате теоретико-психологічне дослідження, *об'єктом* якого стала управлінська свідомість як детермінанта професійної управлінської діяльності. *Предмет дослідження*: зміст, структура й функції управлінської свідомості керівника.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз психологічних основ управлінської свідомості, уточнити зміст основних наукових понять, важливих для усвідомлення феноменології управлінської свідомості.
2. Обґрунтувати принципи й методи дослідження професійної свідомості керівників.

3. Визначити механізми вияву управлінської свідомості на суб'єкти управлінської діяльності.
4. Дослідити психологічну структуру й специфічні особливості управлінської свідомості.
5. Розробити модель професійної свідомості керівника в умовах сучасної України.

Наукова новизна й теоретична значущість дослідження професійної свідомості керівників полягає властиво в обґрунтуванні категорії «управлінська свідомість» як такої, що визначає напрямок і зміст відповідних психологічних досліджень..

Крім того, нам увяляється перспективною розробка моделі професійної свідомості керівника, компонентами якої постануть специфічні для даної діяльності цінності міжособистісної взаємодії, засоби й норми управлінської діяльності, здатності до рефлексії, цілепокладання, мотиваційний комплекс.

У подальших роботах передбачається сформулювати й обґрунтувати принципи й методи дослідження професійної свідомості керівників. Будуть виявлені й описані рівні розвитку управлінської свідомості: об'єктний, задачний, проблемний; а також визначені механізми його прояву в управлінській діяльності.

Практична значущість запланованого дослідження полягає в розробці комплексного системного підходу до вивчення управлінської свідомості, що може стати теоретичною основою для відповідних емпіричних досліджень. Зокрема, будуть розроблені методичні форми експлікації професійної свідомості керівника й методи його діагностики, які можуть бути використані при підготовці й підвищенні кваліфікації керівних кадрів.

Розпочата робота у своїй основі має такі теоретико-методологічні положення:

1. Концептуальну основу дослідження управлінської свідомості становлять філософські й загальнонаукові підходи до вивчення феноменів людської реальності: культурно-історичний підхід до осмислення свідомості (Л. С. Виготський, В. П. Зінченко, О. Г. Асмолов, Г. А. Цукерман); суб'єктний підхід (С. Л. Рубінштейн, А. В. Брушлинський, К. О. Абульханова-Славська, В. А. Петровський); загально-методологічна теорія діяльності (Г. П. Щедровицький, Н. Г. Алексеев), психологічна теорія діяльності (О. М. Леонтьєв); психосемантична дослідницька парадигма (В. Ф. Петренко, О. Г. Шмельов, О. Ю. Артем'єва). Теоретичні основи керування й менеджменту, особливості функціонування й розвитку сучасних систем управління розкривають праці вітчизняних (В. Е. Бойков, В. Н. Іванов, Ж. Т. Тощенко) і зарубіжних (Р. Акофф, Ф. Емері, Дж. Ван Гиг, Д. Мессер, Р. Мертон, Р. Фалмер) авторів.

2. Управлінська свідомість як вид професійної свідомості є базовою категорією професійної культури керівника, що визначає мету і зміст його професійної діяльності.

3. Управлінська свідомість відрізняється рядом властивостей, притаманних їй як психічному феномену. До таких належать: активність свідомості, її вибірковий характер, узагальненість і абстрагованість, цілісність, константність, динамічність, індивідуальний характер і рефлексивність.

Зокрема, суб'єктний підхід переносить акцент психологічного аналізу з окремих аспектів діяльності на психіку носія діяльності в цілому. У діяльнісній концепції досліджується спосіб існування, який характеризується активністю, ініціативністю й відповідальністю суб'єкта. У психосемантичному напрямку досліджень за вихідну

позицію прийнято те, що функціонування свідомості будь-якого фахівця відбувається відносно зовнішньої діяльності, – це, насамперед, глибинне відчуття, способи мислення, інтуїція, думки, ідеї, ідеали, образи, концепції. Дослідники даного напрямку, зокрема О. Ю. Артем'єва, В. П. Серкін, І. Б. Ханіна, трактують професійну свідомість як детерміновану професійною належністю специфічну репрезентацію у свідомості образу світу взагалі й предмета праці, зокрема [2; 12]. Зазначені підходи реалізують новий поняттєвий апарат осмислення й розвитку професійної управлінської свідомості.

Найважливішою метою розпочатого дослідження є специфікація поняття «управлінська свідомість». Специфікація розуміється нами в широкому сенсі цього слова як таксономія подробиць, тобто як загальна теоретична класифікація й систематизація складної системи, на елементи якої необхідно звернути увагу дослідників. Стосовно до управлінської свідомості на даному етапі становлення цього поняття специфікація означає, крім властиво пропозиції дефініції як спроби сформулювати теоретично адекватний опис об'єкта, структурування й деталізацію контекстів її застосування.

Важко не погодитися з С. Г. Косарецьким у тому, що теоретичній розробці категорії "управлінська свідомість" тривалий час перешкоджали традиційні для вітчизняної психології методологічні установки у вивченні свідомості – гносеологізм і натуралізм, розуміння свідомості як форми відбиття дійсності, деривата (производної) діяльності та заперечення її онтологічного статусу – як об'єктивно існуючого. Гносеологізм зводить свідомість до знання суб'єкта про світ і собі у світі. Подібне тлумачення феномена свідомості сьогодні інтерпретується як ототожнення свідомості із самосвідомістю, як підміна

реально практичних відносин людини зі світом однією їхньою стороною – пізнавальною [6].

Професійна свідомість вбачається як найважливіша категорія, що реально відбиває суть процесу професіоналізації, насамперед – на етапі вузівської освіти (Г. В. Акопов. Д. В. Ронзін. В. К. Рябцев). Саме професійна свідомість як предметна галузь містить у собі протиріччя між існуючою практикою підготовки керівника й конкретною професійною діяльністю – протиріччя, наслідком якого є труднощі професійної адаптації.

Домінуючий у вітчизняній психології праці й психології управління професіографічний підхід полягав у спробі розробити систему необхідних в управлінській діяльності вмінь і навичок, а на її основі – сукупність вимог до особистості керівника. Створювалися свого роду таксономії вмінь, які актуалізувалися у професійній управлінській діяльності. При цьому завдання психолога було в тому, щоб докладно описати психологічні компоненти праці керівника, визначити найкращий режим функціонування кожного із цих компонентів. Психологія управління вирішувала завдання розробки еталонних уявлень про керівника у професійній діяльності, що не сприяло виявленню глибинних психологічних структур його свідомості як суб'єкта діяльності.

Традиційна дослідницька парадигма, побудована на зазначених теоретичних підставах, кваліфікується як особистісно-орієнтована. Дії такого фахівця полягають у відтворенні засвоєних знань, умінь і навичок, у роботі за схемою «планування – організація – мотивація – контроль». Ідеальна ж модель керівника вибудовується не лише на основі набору знань, умінь і навичок, а за допомогою визначення діяльнісних здатностей (компетенцій) керівника, до найважливіших з яких

відносять: здатність до цілепокладання, здатність до аналізу управлінських ситуацій, здатність до проектування й організації ефективного процесу, здатність до організації міжособистісної взаємодії й спілкування, здатність до рефлексії процесу й результату управлінської діяльності. Як бачимо, професіографічний підхід сьогодні поступається місцем підходам суб'єктному й діяльнісному, котрі утворюють теоретико-методологічну основу дослідження свідомості цілісного суб'єкта – керівника.

Наукові праці, що з'явилися останнім часом і були присвячені проблемі професійної свідомості, трактують останню гранично широко. Поняття «професійна свідомість» охоплює «всі ті прояви свідомості особистості, які пов'язані з її професійною діяльністю, зумовлені місцем і значенням даної професії у професійній структурі суспільства, ставленням особистості до професії, її представників і до себе як професіонала; професійними ідеалами, рівнем професійних знань і вмінь, виразністю професійних здібностей, професійними перспективами й досягненнями, переживаннями успіхів і невдач у професійній діяльності й ін.» [1, с. 51]. Одна з перших теоретичних схем професійної свідомості, розроблена Г.В. Акоповим у рамках структурно-функціонального підходу, виділяє такі компоненти професійної свідомості: професійна увага, мислення, афект, перцепція, воля, пам'ять. Представити свідомість як ціле у процесі аналізу вдається за допомогою виділення основних її функцій: цілепокладання, прогнозування, планування, відношення, пізнання, «образнее» конструювання й самосвідомість [1].

У роботах Г. В. Акопова професійна свідомість розглядається як «робоча структура», що задається пласкою матрицею, елементи якої лежать на перетині основних функцій свідомості (цільова, когнітивна,

афективна, емотивна) і компонентів професійної підготовки (спеціальна, практична, психолого-управлінська, методична, професійно-особистісна). Тут робиться висновок, що «професіоналізація свідомості зумовлена динамікою представленості компонентів робочої структури і їхнім співвідношенням» [1, с. 5]. Таким чином, у роботах Г. В. Аكوпова професійна свідомість постає більшою мірою атрибутом суб'єкта діяльності навчання й професійної підготовки, ніж приналежністю суб'єкта власне професійної діяльності.

У низці різних видів професійної свідомості управлінська свідомість займає особливе місце в силу декількох причин. Насамперед, у психології управління й економічній психології історично склалися умови, за яких процес керування розглядається в діяльній парадигмі. Цілком природньо, що при такому підході Г. В. Щокіним управління розглядається з процесуальної точки зору, а саме як «сфера людської діяльності, що виникла в результаті поділу праці, за допомогою якої людина впливає на технологічні, економічні й соціальні процеси для досягнення певних цілей» [16].

Симптоматично, що економісти йдуть ще далі, обмежуючи визначення управління винятково його процесуальністю: згідно з їхніми поглядами, управління – це «процес, що забезпечує необхідний перебіг процесів перетворення енергії, речовини й інформації, підтримки працездатності й безаварійності функціонування об'єкта шляхом збору й обробки інформації про стан об'єкта й зовнішнього середовища, вироблення рішень про вплив на об'єкт і їхнє використання» [13, с. 3-4]. Зазначимо, що теоретично такий процес може бути реалізований і без безпосереднього контролю з боку людської свідомості (наприклад, із застосуванням автоматичних систем

керування виробництвом). У випадку такого розуміння має місце розмивання меж свідомості керуючого суб'єкта, – аннігіляція його суб'єктності. При цьому всі елементи управлінської діяльності (працівники, об'єкти, ідеї, продукція та ін.) здобувають характер трансформованого відображення у досягненні кінцевої мети, що істотно редукує людську складову управлінської діяльності.

З іншого боку, сьогодні суб'єкт управлінської діяльності – керівник, менеджер – розцінюється переважно як носій певної функції: «manager (англ.) – керівник, керуючий, розпорядник», «найманий професійний керуючий підприємства, член керівного складу компанії, банку, фінансової установи, їхніх структурних підрозділів; фахівець в галузі управління виробництвом, підприємством», «керівник середньої ланки, тобто працівник, що має підлеглих» [3; 9;11].

Як бачимо, у всіх подібних випадках акцентується функціональність керівника: він організує й координує, оцінює й стимулює діяльність персоналу, вивчає попит та пропозиції на ринку, дає пропозиції з відновлення продукції, розробляє бізнес-план і керує його реалізацією, регулює процеси прийому, добору й професійного зростання працівників і ін. [10]. Керівник виступає функцією все того ж процесу виробництва матеріальних і духовних благ. Функцією, для виконання якої потрібен певний алгоритм дій, мислення, пам'ять, увага, воля, особистісні якості. У цьому переліку немає місця професійній свідомості керівника як цілісного суб'єкта: його цінностям, мотивам, значенневим утворенням, рефлексії, образності.

Крім того, у тісному зв'язку з описаною проблемою контексту вживання в психології постає проблема систематичної підміни понять, що позначають даний

феномен: «управлінська свідомість» підмінюється іншими, подібної семантики, термінами, такими як «управлінське мислення», «свідомість менеджера», «менталітет керівника».

Зокрема, В. М. Шепель вбачає в інертному освоєнні високих технологій, у нерентабельному використанні виробничого устаткування, у корупції наслідки того, що чимала частина керівників не мислять професійно. Перераховані «управлінські недомисли» автор розцінює як наслідок того, що багато хто з вітчизняних керівників не навчені способам використання й розвитку свого менталітету, не орієнтовані у світовій практиці технологій управлінського мислення (наприклад, менеджерів Японії, Китаю, Сінгапуру) та їхньому розумному використанні [15].

У сучасному управлінському дискурсі нове управлінське мислення пов'язується з усвідомленням необхідності включення людського фактора в систему керування, опори на розвиток творчих здібностей працівників і самореалізації їхньої особистості. У рамках нового управлінського мислення, (т.зв. «нової філософії керування») головним фактором ефективності організації стає якість керування. У контексті нового управлінського мислення розглядаються також нові програмно-цільові підходи до формування структури організації, планування виробництва, мінімізації часових витрат і т.д.

Поняття «професійна свідомість» і «самосвідомість менеджера» усе більш інтенсивно використовуються в дослідженнях, що розробляють проблему професійного самовизначення. Так, у психологічній концепції професіоналізму А. К. Маркової напрацьовані психологічні критерії, рівні, етапи просування людини до професіоналізму, види професійної компетентності, задачно-особистісний підхід до побудови професіограми й

моделі фахівця. Зокрема, авторка відзначає, що спеціальна робота з розвитку професійної свідомості мусить бути протиставлена його стихійному становленню [8]. Таким чином, актуалізація досліджень в галузі економічної психології та психології управління веде до переосмислення традиційних орієнтирів й оцінок управлінської діяльності, її цінностей, мотивів і висуває управлінську свідомість як предмет теоретичний й емпіричний. Окремий інтерес являє собою проблема співвідношення управлінської свідомості й управлінської діяльності.

Висновки. Таким чином, термін «управлінська свідомість» уводиться нами як фундаментальна характеристика, спосіб буття керівника-професіонала, що дозволяє при аналізі його змісту й структури реалізувати принципи суб'єктного, діяльнісного і психосемантичного підходів до онтологічного статусу управлінської свідомості, її діяльнісної і соціальної сутності.

Література

1. Акопов Г. В. Проблема сознания в психологии. Отечественная платформа / Г. В. Акопов. – Самара, 2002.
2. Артемьева Е. Ю. Основы психологии субъективной семантики / Е. Ю. Артемьева / под ред. И. Б. Ханиной. – М. : Наука, 1999.
3. Большой экономический словарь. – М. : Фонд «Правовая культура», 1994.
4. Гулова Л. В. Система формирования управленческого мышления в профессиональной подготовке студентов медицинского вуза : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Гулова Людмила Викторовна. – Саратов, 2004. – 199 с.

5. Климов Е. А. Психология профессионала: Избранные психологические труды / Е. А. Климов. – М. : МОДЭК, 1996.
6. Косарецкий С. Г. Психологические условия развития профессионального сознания будущих педагогов : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Косарецкий Сергей Геннадьевич. – М., 1999
7. Кудрявцев И. А. Смысловая сфера сознания и самосознания успешных и не успешных менеджеров среднего звена / И. А. Кудрявцев, Ю.А. Борисов // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 1. – С. 91–103.
8. Маркова А. К. Психология профессионализма /А. К. Маркова. – М. : Междунар. гуманит. фонд «Знание», 1996. – 309 с.
9. Современный экономический словарь. – М. : Инфра-М, 1997; Коммерческий словарь / под общ. ред. А. Н. Арзилияна. – М. : Фонд «Правовая культура», 1992.
10. Словарь профессий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.proforient.ru/orient/howto/vocabulary/
11. Словарь терминов рыночной экономики : в 2-х ч. / рук. авт. кол. В. М. Лукашевский. – М. : Менеджер, 1991.
12. Ханина И. Б. К вопросу о профессиональной составляющей в структуре образа мира / И. Б. Ханина // Вестник МГУ. Серия 14 : Психология. – 1990. – №3. – С. 42–49.
13. Чернявский А. Д. Управление в условиях рыночных отношений /А. Д. Чернявский, С.А. Денисенко. – К. : Будівельник, 1992. – 104 с.
14. Швалб Ю. М. Целеполагающее сознание (психологические модели и исследования) / Ю.М. Швалб. – К. : Миллениум, 2003. – 289 с.

15. Шепель В. М. Менталитет руководителя. Управленческое мышление / В. М. Шепель. – М. : Народное образование, 2010. – 352 с.
16. Щёкин Г. В. Теория социального управления : монография / Г. В. Щёкин. – К. : МАУП, 1996. – 408 с.

The object of analysis in this article is an administrative consciousness as a determining factor for the professional administrative activity - its' content, structure and functions. Administrative consciousness is treated within the framework of a subject-oriented approach, psychological theory of action and psychosemantic research paradigm.

Key words: *administrative consciousness, administrative activity, subject-oriented approach, theory of action, psychosemantic research paradigm.*

Предметом анализа в данной статье является управленческое сознание как детерминанта профессиональной управленческой деятельности: его содержание, структура и функции. Управленческое сознание рассматривается в рамках субъектного подхода, психологической теории деятельности и психосемантической исследовательской парадигмы.

Ключевые слова: *управленческое сознание, управленческая деятельность, субъектный, психосемантический подход, теория деятельности.*